

Ysengrimus, een eeuwenoud dierenpos en de naam van onze antiekzaak

(door Marc Roelants)

Over de keuze voor de naam Ysengrimus

Ysengrimus, niet meteen de meest voor de hand liggende naam voor een antiekzaak denkt u? Op een antiekbeurs in Nederland werd ik aangesproken door een man die zich voorstelde als professor Nederlandse literatuur en er zich over verbaasde dat ik mijn zaak had genoemd naar de loser uit het epos van Reynaert de vos. Toch is het geen lukrake keuze geweest, maar de keuze verdient misschien wel een woordje uitleg...

In de periode dat ik op zoek was naar een naam voor de nieuwe zaak, was er heel wat te doen over de wolven in Vlaanderen. Na meer dan honderd jaar waren er opnieuw wolven gezien in onze streken en ze waren meer dan slechts passanten, ze hadden hier zelfs hun jongen grootgebracht, zo bleek uit de berichtgeving! Als natuurliefhebber vond ik dat fantastisch nieuws (maar ik ben dan ook geen veehouder).

(a) Jagers achtervolgen een wolf, scène uit een 14de eeuws handschrift. De relatie mens-wolf is altijd al enigszins moeilijk geweest.

Hierdoor moest ik denken aan Ysengrim, de wolf uit het verhaal *Van den fellen met den roden baarde Reynaert de Vos*. Ik vond de naam wel goed klinken, dus ging ik me wat meer verdiepen in het personage. Algauw ontdekte ik een fascinerend personage dat veel meer om het lijf heeft dan eerst gedacht. Ysengrim bleek meer dan zomaar de tegenstander van Reynaert de Vos. Ysengrimus, de Latijnse versie van de naam, zou de naam van de zaak worden.

(b) Ysengrimus als wolfsbisschop, eind 13de eeuw werd het logo van onze zaak.

Het verhaal van Ysengrimus

Meer dan 20 jaar voordat het Franse *Roman de Renard* geschreven werd, ontstond een verhaal, in het Latijn geschreven, met als titel *Ysengrimus*.

Dat verhaal, vandaag nog amper gekend, is het eerste dierenepos en ligt aan de basis van de later zo beroemde West Europese *Reynaert*-cyclus.

Een dierenepos is een verhaal of een verzameling verhalen over dieren waarbij die dieren verschillende menselijke karaktereigenschappen vertonen. Doorgaans kunnen de dieren ook spreken.

Een epos is niet hetzelfde als een fabel in die zin dat fabels meestal korte verhalen zijn met een zedenles eraan verbonden.

Met *Ysengrimus* krijgt de lezer voor het eerst een lang verhalend dichtwerk met een duidelijke structuur waarin de dieren praten en handelen als mensen.

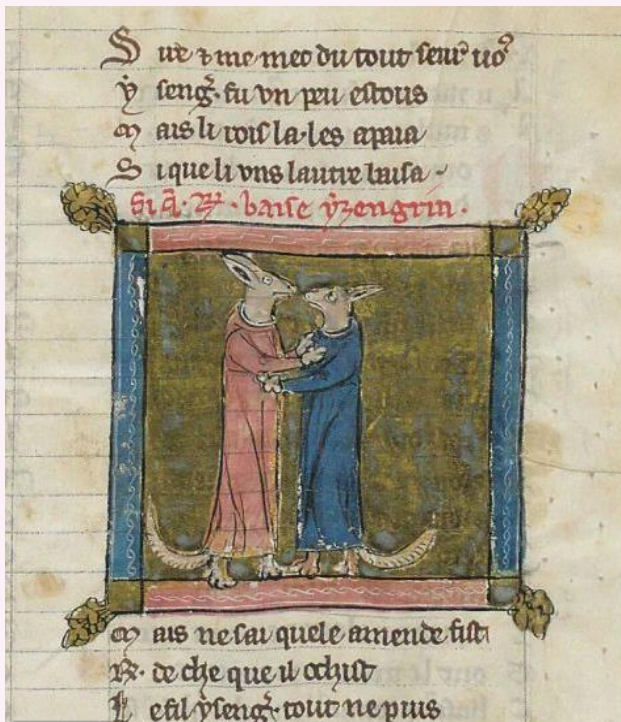
Maar waarom moest de naam van de zaak dan precies die Latijnse naam zijn? Het ontstaan van het epos, de invloed die het werk heeft gehad en de betekenis die aan het verhaal gegeven wordt, dat alles deed me kiezen voor de naam *Ysengrimus*, verwijzend naar de Latijnse tekst. In wat volgt maakt u kennis met een boeiend personage dat de hoofdrol speelt in een epos met een fascinerende, invloedrijke geschiedenis, vol verwijzingen naar het tijdgewricht waarin het is geschreven. Wie weet deelt U straks mijn enthousiasme?

De Latijnse Ysengrimus

Centraal in de Latijnse *Ysengrimus* staat de vijandschap tussen de wolf Ysengrimus en de vos Reynaert, hun paden kruisen elkaar steeds weer.

Ysengrimus is voortdurend op zoek naar eten waardoor hij in conflict komt met Reynaert, maar ook met andere dieren. Ondanks de

fysieke kracht van de wolf, zijn de anderen hem haast altijd te slim af en gaat het van kwaad naar erger met de wolf. Ysengrimus blijkt een ware anti-held te zijn.

(c) *Reynardus en Ysengrimus*, *Renard le Nouvel*, Jacquemart Gielée, ca 1300, Bibliothèque Nationale de France.

Het verhaal begint wanneer Ysengrimus een ham verorbert die Reynaert bij een boer heeft buitgemaakt. In een tiental daarop volgende scenes zal de vos hem dat dubbel en dik betaald zetten. Confrontatie na confrontatie zal Reynaert aan het langste eind trekken.

Het werk zit vol verwijzingen naar gebeurtenissen die zich afspeelden in het tijdsgewricht waarin het is geschreven.

Een hoofdrol is onmiskenbaar weggelegd voor de wereld van de geestelijkheid. Het is niet zomaar dat Ysengrimus als hoofdpersonage,

het eerst tot monnik, daarna tot abt en uiteindelijk zelfs tot bisschop schopt.

Voorlopers

Dit dierenepos komt natuurlijk niet zomaar uit de lucht gevallen. Dierengedichten komen in vele culturen voor en er zijn voor Ysengrimus heel wat verwanten en voorlopers aanwijsbaar.

De bekendste vroege dierengedichten zijn de fabels van Aesopus, een Grieks dichter die leefde van ca. 620 tot 560 v. C. en wordt aanzien als grondlegger van het genre. Aristoteles (384-322 v. C.) zei over Aesopus dat hij 'mogelijk een slaaf' was van Tracische afkomst.

De Franse schrijver Jean de la Fontaine (1621-1695) baseerde een groot deel van zijn fabels op Aesopus. Bekende voorbeelden die hij overnam zijn *De Krekel en de Mier* en *De schildpad en de Haas*.

(d) Avianus- *Der Fuchs und der Hund*. Lat. Hs, 10. Jahrhundert, Pergament. Bibliothèque nationale de France, Paris (BNF), Ms n. a. lat. 1332 f. 39

Aesopus' fabels werden meerdere keren naar het Latijn vertaald, de meest bekende versie is die van Avianus van omstreeks 400 n. C. en werd vaak in middeleeuwse scholen gebruikt. Daarnaast is er nog de *Physiologus*, een verzameling van 49 dierenbeschrijvingen uit de 2de eeuw die soms van een theologische commentaar zijn voorzien. De bundel werd in latere tijden nog uitgebreid.

Ook in de Karolingische tijd werden dierenverhalen geschreven. Een verhaal bestaande uit 68 verzen uit de 8ste eeuw is toegeschreven aan Paulus Diacones (ca. 728-799/800), hoveling van Karel de Grote (747/748-814).

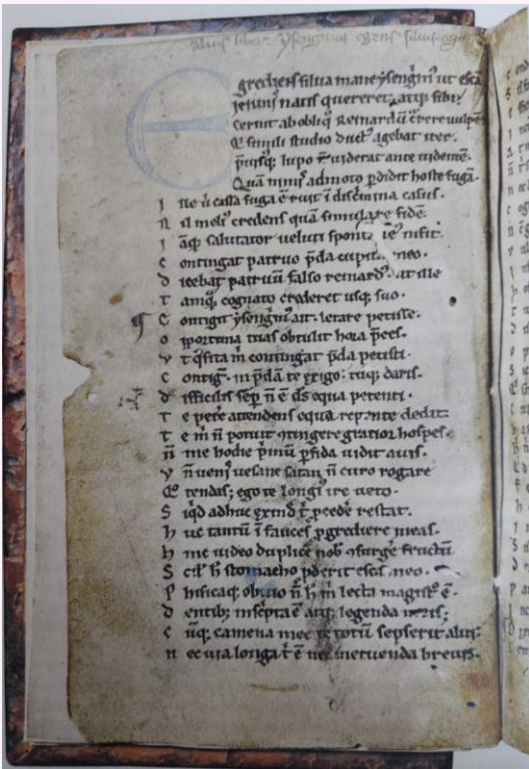
In de 11de eeuw, omstreeks 1050, ontstond het Latijnse dierenverhaal *Ecbasis Captivi* of *Ontsnapping uit de gevangenis*. Het werd waarschijnlijk geschreven in een klooster in de Vogezes, en omvat 1129 verzen. Er zijn nog twee handschriften van bewaard in Brussel in de Koninklijke bibliotheek van België en in de Universiteitsbibliotheek van Luik. Net als in de *Ysengrimus*, krijgt een wolf het aan de stok met een vos, maar de dieren dragen in dit verhaal nog geen naam. De wolf wordt duidelijk als de slechterik voorgesteld (de mens heeft altijd wel wat vijandig gestaan tegenover de wolf). Het verhaal vertelt hoe een kalf in de handen van de wolf valt die het op Paasmaandag wil opeten. Het hele gebeuren speelt zich dus af in de Paasperiode en zou kunnen passen in de toen bestaande traditie van de Paashumor die, in die tijd, zeer populair was in de kloosters. Het gebruik moest ontspanning brengen na de periode van streng vasten die voorafging aan de Paastijd. De humor ging dan ook vaak over eten en gulzigheid. In het verhaal is de wolf

bang voor de vos omdat die ooit een leeuw zou genezen hebben door middel van een wolvenhuid. Het gegeven dat de vos koning leeuw ervan kan overtuigen dat de huid van de wolf hem kan genezen, is een element dat ook in *Ysengrimus* terugkeert. De auteur van *Ysengrimus* moet dit verhaal dus gekend hebben.

(e) Gekroonde vos op het rad van fortuin, koning leeuw is de onderliggende partij.

Het is duidelijk dat *Ysengrimus* in die traditie van dierenverhalen staat. Originaliteit wordt vaak overschat, maar toch is *Ysengrimus* origineel omwille van het feit dat het de eerste -tot hiertoe gekende- tekst is waarin de dieren eigen namen krijgen. 'De wolf' en 'de vos' worden *Ysengrimus* en *Reynaert* genoemd en worden daardoor personages van vlees en bloed. Het gebruik zou zich doorzetten in latere dierenverhalen, het was een blijvertje.

(A) Handschrift van Ysengrimus uit de 13de eeuw, bewaard in de universiteitsbibliotheek van Luik.

Omdat het verhaal in het Latijn werd geschreven, is ook de naam van de wolf Ysengrimus in het Latijn. Maar vanwaar de naam?

Er is nog één eerdere bron die de naam vermeld. In de autobiografie van abt Guibert van Nogent (ca. 1055-1124) vertelt Guibert hoe bisschop

Walderik van Laon (+1112) in een profetische uitspraak een van zijn mogelijke toekomstige moordenaars omschrijft als 'Isegrim' omdat hij er uitzag als een wolf. De naam verwees dus in het 12de eeuwse Noord Frankrijk naar een wolf.

Ysengrimus, een analyse van het verhaal

Van de Latijnse Ysengrimus zijn slechts 5 handschriften bewaard gebleven die dateren uit de periode 1200 tot 1400. Waarschijnlijk was het geen wijd verspreid verhaal. Was het te gewaagd? Of was het bestemd voor een beperkt publiek?

Aan de complexiteit kan het niet te wijten zijn. Er is geen inleiding, de lezer wordt meteen in het verhaal geworpen. De 6574 verzen omvatten 12 episodes die op hun beurt opgedeeld zijn in 7 boeken.

Wat de bedoeling van de auteur was en welk doelpubliek hij voor ogen had, blijven raadselachtig. Het verhaal bulkt van de inventiviteit en het was zeker de bedoeling om de lezer aan het lachen te brengen, maar een element dat erg opmerkelijk aanwezig is, is de kritiek op de toenmalige geestelijkheid.

De auteur

Over de auteur is weinig bekend. Het staat vast dat het een intelligent en belezen persoon moet geweest zijn, die ook wel als geniaal dichter wordt omschreven. Mogelijk was het een clericus die goed vertrouwd was met het Latijn en met de religieuze rituelen van zijn tijd. Het staat vast dat het om een geschoolde auteur gaat die zijn klassiekers kende, want in de structuur van zijn verhaal zijn duidelijk de werken van Ovidius te herkennen.

De auteur had een vlijmscherpe blik op alles wat rond hem gebeurde en verpakte zijn kritiek in een spotlach waarvoor niets of niemand veilig was. Ondanks die kritiek, blijft het werk dus humoristisch.

Dat de schrijver koos voor het Latijn, de taal van de kerk en de toenmalige elite, wijst erop dat hij waarschijnlijk zijn publiek bij de geestelijkheid en de hogere burgerij zocht.

Over de identiteit van de auteur is tot vandaag geen uitsluitsel te geven. Er circuleren wel enkele namen. In een manuscript van het einde van de 13de - begin 14de eeuw, wordt de naam Nivardus gebruikt om te verwijzen naar de auteur van de *Ysengrimus*. Het is een werk dat de spreekwoorden uit de *Ysengrimus* bundelt met als titel *Ysengrimus en Reinaldo*.

Maar ook Simon van Gent, de afgezette abt van de Sint Baafsabdij, wordt soms genoemd als auteur. Het blijven allemaal speculaties.

Ontstaansperiode en -omgeving

In tegenstelling tot de identiteit van de auteur, is er meer zekerheid over de tijd en plaats waar het werk is ontstaan.

Omwille van de vele specifieke verwijzingen naar de stad, zijn onderzoekers het er met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid

over eens dat het werk is ontstaan in de omgeving van Gent. De auteur had meer dan een oppervlakkige kennis van de toenmalige Gentse politiek en topografie. Zo spreekt hij over de Heilige Pharaïldes of Sint Veerle en de Heilige Landrada, twee heiligen die in de Sint Baafsabdij werden vereerd.

Afbeelding van de kerke van S Pharaïlde en de ghuyzen daer van gebouwd in 1581, als mede den nieuwen choor gemaakt in 1590. Dry huizen wierden er van genomen in 1688 tot het maken van t'visch-hers-huys en Visch-merkt. In 1736, is het overblyvende van deze kerke afgebroken.

(g) Sint Veerlekerk in Gent na de heropbouw in 1581 in een

19de eeuwse aquareltekening naar gravures van Antonius Sanders, *Flandria Illustrata*, 1641-1644.

Ysengrimus treedt ook in in de Gentse Sint Pietersabdij als monnik en abt. Anselmus van Doornik, die in het verhaal meerdere keren voorkomt, was de geestelijke leider van het diocees waartoe Gent behoorde. De aartsbisschop van Reims wordt genoemd als hoogste gezagsdrager onder de paus in de kerkprovincie waarvan Gent deel uitmaakte.

Aan de hand van de verwijzingen in de tekst, kan er een vrij nauwkeurige datering gebeuren. Zo is er sprake van de tweede kruistocht, de eerste berichten over het mislukken daarvan bereikten West-Europa niet voor 1148. Ysengrimus kan dus niet voor 1148 geschreven zijn. De eerder al genoemde Anselmus van Doornik, stierf in 1149 maar is in het verhaal nog in leven waaruit kan geconcludeerd worden dat het epos ook niet na 1149 kan geschreven zijn.

Betekenis: maatschappijkritiek, maar ook zoveel meer

Welke bedoeling had de auteur nu met dit werk? Wat kunnen we daarover uit de tekst afleiden?

Kritiek op de geestelijkheid

Ysengrimus, de wolfsmonnik staat centraal in het verhaal. Dat de wolf tot de geestelijke stand behoort, is fundamenteel voor het verhaal. Ergens in het verhaal zegt hij 'uiterlijk ben ik een wolf, maar mijn karakter is zachtmoediger dan dat van een lam'. Met andere woorden: we zijn niet wie we lijken te zijn. Het zijn iconische woorden die meer zeggen over de geestelijkheid dan over het wolvenuiterlijk van het hoofdpersonage. Ze verwijzen naar het stereotype van de schijnheilige geestelijke. De auteur toont aan de lezer de hebzuchtige geestelijken: de paus en de bisschop van Doornik die zich als hongerige wolven gedragen in plaats van als goede herders. Het uitgesproken mikpunt is de bisschop van Doornik Anselmus. Hij speelt een cruciale rol in het werk en de auteur heeft zich duidelijk laten inspireren door zijn persoon voor het karakteriseren van de wolfsmonnik. Net als Ysengrimus was

Anselmus tot bisschop benoemd en was daarvoor ook monnik en abt geweest.

Het ergste type wolfsmonnik, aldus de tekst, is de monnik die het kloosterleven achter zich laat om in de kerkelijke hiërarchie een hogere positie te gaan bekleden.

De auteur toont geen begrip voor de concrete problemen waarmee de toenmalige bisschop te kampen had en voor de oplossingen die hij daarvoor trachtte te vinden. Hij schrijft zich met zijn werk geheel in in de kritiek die zijn tijdgenoten hadden op de bisschop en zijn praktijken. In 1142 werd Doornik van het bisdom Noyon afgescheiden (dus ongeveer 6 jaar voor het ontstaan van Ysengrimus). Eén van de voorwaarden voor het oprichten van het nieuwe bisdom, was dat het financieel onafhankelijk moest zijn. Daarom moest Anselmus beroep doen op kerken en kloosters in zijn bisdom om aan inkomsten te komen. De dichter verwoordt zijn kritiek als volgt: 'Hij trekt zijn hele kudde het vel over de oren'. De bisschop trachtte ook kerken die vroeger onder het bisdom vielen, maar in de handen van de abdijen waren overgegaan, terug te krijgen. Daarvoor gebruikte hij zijn bisschoppelijke macht en verbood de priesters die weigerden de overgang te maken naar het bisdom om de mis te lezen. Dat soort conflicten waren zeer actueel in die tijd in Gent omdat heel wat kerken van de stad onder de abdijen van Sint Baafs en Sint Pieter resideerden. De maatregel van Anselmus werden bijgevolg zeer vijandig onthaald in de abdijen.

Het is duidelijk dat het hele werk doordrongen is van een ziedende aanklacht tegen wat de auteur zag als misbruiken van de klerikale macht, zelfs de paus moet het ontgelden. De schrijver is niet bang

om de machtige mannen van zijn tijd aan te vallen. Niets of niemand is veilig voor zijn spot...

In een heilige, volledig verzonnen, litanie over de Heilige Pharaïldis, een populaire heilige in Sint Baafs, steekt hij de draak met de wildgroei aan heiligen. Ook reguliere geestelijken, die met hun (aldus de auteur) absurde heiligenverering de eenvoudige gelovigen om de tuin leiden, worden op de korrel genomen.

(h)
Getijdenboek,
Maasland,
1310 -
1320,
Perkament,
95 x 70 mm,
Londen,
British
Library.

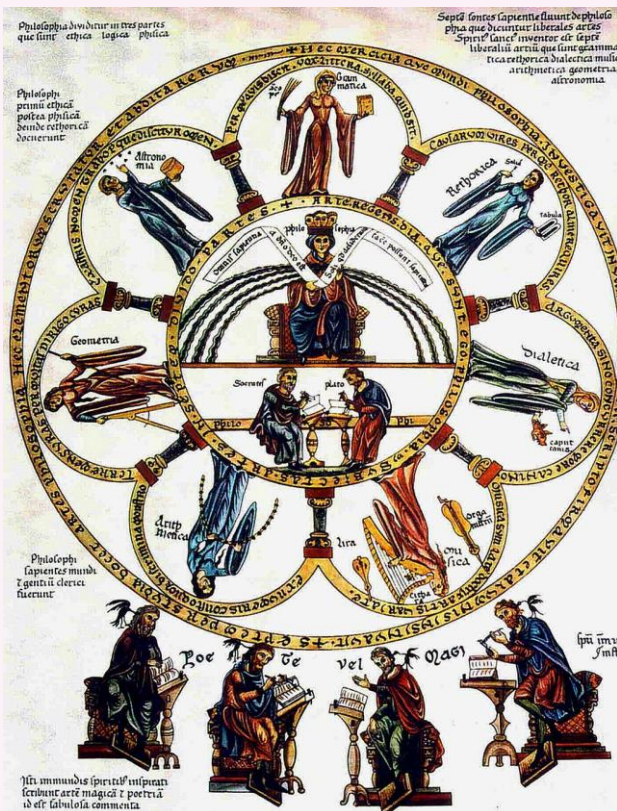
Tegelijk staan die gewone gelovigen dan ook weer voor alles wat lelijk en onbeholpen is.

Zelfs de wereldlijke macht moet het ontgelden. Er is niet veel fantasie voor nodig om in de zieke leeuw die in het verhaal voorkomt, de Graaf van Vlaanderen te herkennen.

Door middel van de figuur van Caraphas de ezel, spot de auteur met de scholen. Het toezicht op de scholen werd in de tweede helft van

de 12de eeuw een zaak die de gemoederen fel beroerde. Er is zelfs een pauselijk schrijven van Alexander III (1159 - 1181) bekend waarin hij de opdracht gaf aan ondermeer de bisschop van Terwaan, om een onderzoek in te stellen naar aanleiding van een klacht van de Sint Pietersabdij over het schenden van haar rechten op het sint Veerle College door bisschop Anselmus en de graaf van Vlaanderen. De schrijver van Ysengrimus lijkt betrokken te zijn geweest bij het begin van de middeleeuwse schoolstrijd. Zijn verwijzingen ernaar in te tekst tonen opnieuw zijn onvrede met het kerkelijke establishment en dat hij er niet voor terugschrok om dat hardop te zeggen en de hypocrisie bloot te leggen.

Kritiek op de intellectuele elite

(i) Het scholastieke systeem wordt in de middeleeuwen gebruikt voor de studie van de zeven vrije kunsten of artes liberales en de overige wetenschappen.

De zeven vrij kunsten met in het midden filosofie door Herrad von Landsberg rond 1180 (19de eeuwse kopie naar het later in een brand vernielde origineel)

De dichter lijkt zich onwennig te hebben gevoeld in een veranderende wereld van de opkomende scholastiek die een

meer logische en rationele manier van denken hanteerde in

tegenstelling tot de patristiek die tot dan toe gangbaar was. De patristiek paste een eerder argumenterende denkwijze toe waarbij Bijbelteksten en de commentaren daarop van de kerkvaders en andere autoriteiten, werden aangehaald en vervolgens uitvoerig besproken in relatie tot een bepaald onderwerp.

Met de scholastiek werd nu de kunst van het redeneren binnengehaald, eigen teksten werden geschreven en de wetenschap kwam stilaan op gang. Vanaf de jaren 30 van de 12de eeuw diende zich dus een nieuwe intellectuele wereld aan en die kon op weinig begrip rekenen van onze auteur.

In het verhaal krijgt Ysengrimus juridische raad van de vos die er echter alleen maar voor zorgt dat de wolf verder wegzakt in de

afgrond. Hij laat zich misleiden door juridische spitsvondigheden. Het is een duidelijke aanklacht tegen de toenemende macht van de rechtswetenschappen en de advocatuur. De bedrieglijke pleitbezorgers moeten het hier dus ontgelden.

(j) Ysengrimus en Reynaert, Missaal van Amiens, 78 D 40, Bibliotheek, Den Haag

De geneeskunde krijgt ook een veeg uit de pan. De wolf gaat de leeuw genezen en beroept zich op zijn verleden als monnik waaruit hij bepaalde krachten put. De moderne arts enij komt in het vizier wanneer de vos zich verontschuldigt aan het hof omdat hij te laat

komt met het excuus dat hij rechtstreeks uit Salamanca komt om er voor de leeuw het modernste medicijn te halen.

In de tijd dat *Ysengrimus* werd geschreven, bleek er minder nood aan literair begaafden en ging de voorkeur uit naar abstracte denkers, theoretici en juristen. Allemaal categorieën die het in het verhaal hard te verduren krijgen.

Uiteindelijk wordt de wolf het slachtoffer van die 'parasieten' die zich vanuit dat nieuwe denken zich op hem richten.

Een sollicitatie?

Slechts weinige dingen deugen in de ogen van de schrijver.

In een ongewone en eenmalige passage in het werk neemt de auteur zelf het woord. Hij richt zich tot de abten Walter van Egmond en Boudewijn van Liesborn en het zijn de enige twee echt goede geestelijken die in de *Ysengrimus* voorkomen. Over hen zegt de dichter: 'Ze behandelen mensen op basis van hun verdienste en niet op grond van hun bezit'. Er zijn auteurs (o.a. Mann) die de lovende regels die aan deze mannen gewijd zijn interpreteren als een sollicitatie en daarmee als een mogelijk motief voor het schrijven van het werk. De schrijver kon met zijn tekst namelijk laten zien wat hij in zijn mars had. We hebben dus mogelijk te maken met een jonge man, zonder werk of bron van inkomsten die solliciteert bij van Egmond en van Liesborn naar werk of financiële ondersteuning. Het is een verklaring die niet zo ver gezocht is aangezien kloosters in die tijd onderdak boden aan clerici en leken die werkzaam waren in het onderwijs of in de administratie. Het klooster van Egmond onderhield zeer goede banden met de Gentse abdijen en Walter van Egmond verbleef in Gent en trad in in de Sint Pietersabdij. De

auteur heeft hem mogelijk dus persoonlijk gekend toen hij nog student was. Onder abt Walter kende de abdij van Egmond een sterke opbloei van de literaire activiteiten. Er werden veel boeken aangekocht die er vervolgens werden gekopieerd.

Invloeden

Vagantenpoëzie

(k) Muzikant bespeelt de citole, Macclesfield Psalter of East Anglia, ca. 1330

(Bron:

Het is duidelijk dat Ysengrimus een zeer kritisch werk is en de hedendaagse lezer vraagt zich misschien af hoe het mogelijk was dat in die tijd zo'n scherpe aanklacht kon geschreven worden. De beeldvorming die vaak nog bestaat over de duistere middeleeuwen speelt daarbij een rol. Vrije

meningsuiting is vaak niet iets wat met de 12de eeuw wordt geassocieerd, toch zijn er wel meer uitingen die erop wijzen dat er in die periode meer vrijheden waren dan misschien verwacht.

De Vagantenpoëzie, waarmee Ysengrimus zeer veel verwantschap vertoont, is daarvan een goed voorbeeld. Dat fenomeen van de 12de eeuw wordt getypeerd door satirische poëzie en het parodiëren van bestaande gedichten. De Vagantenpoëzie was zeer kritisch voor de mistoestanden in de kerk. De Vaganten werden ook wel Golianten genoemd en werden lang gezien als rondtrekkende intellectuelen die van (universiteits-)stad naar (universiteits-)stad trokken, vandaar

de naam Vagant die verwijst naar het Latijnse *vagari* wat rondzwerven betekent. Het woord Golianten wordt dan weer in verband gebracht met *gula* (Lat.) wat slokdarm of ook gulzigheid betekent en maar het verwijst ook naar Goliath, de Latijnse benaming voor Goliath, de tegenstander van de Bijbelse David en symbool voor de anti-clericale duivels.

De Vaganten (of Golianten) behoorden vaak tot de geestelijke stand of het waren studenten. Ze waren gekend voor hun ritmische liederen, hun teksten schreven ze in het Latijn. Heel wat daarvan zijn bewaard gebleven en kunnen 'werelds' genoemd worden: ze gaan over drank, vrouwen en slemppartijen. Een bundel van die vagantenliederen is bekend geworden onder de naam *Carmina Burana*.

Vaganten waren zeker geen middeleeuwse kwakzalvers of muzikanten aan de onderkant van de samenleving, zoals soms wordt geopperd. Het waren evenmin aan lager wal geraakte clerici of studenten die vanaf de zelfkant van de maatschappij een kritische stem vormden. Mogelijk leefde een deel van deze mensen wel op die manier of begon hun carrière zo. Er was in die periode namelijk sprake van een overschot aan clerici en dat zou hier dan kunnen kloppen met de theorie over de auteur van *Ysengrimus*, een jonge man op zoek naar werk en financiële middelen. Zoals eerder gezegd, schreven de Vaganten ook heel wat hekeldichten en liederen die gericht waren tegen de corrupte geestelijken.

Lang is door onderzoekers over het hoofd gezien dat gevestigde intellectuelen, geestelijken en professoren verantwoordelijk zijn voor de vagantenliederen, er zat zelfs een hofdichter bij. Enkele van die schrijvers is bij naam gekend en daaruit blijkt dat ze ondermeer

tot de omgeving van de kanselier van Barbarossa, Rainold van Dassel (1126 - 1167), behoorden. Een andere dichter behoorde tot het gevolg van de aartsbisschop van Keulen. Mogelijk schreven zij als student dit soort teksten en bleven dat ook later nog doen. Vandaag richt de studie van de Vagantenpoëzie zich enkel nog op de teksten zelf en niet meer naar de omstandigheden waarin ze zijn ontstaan. Ondanks de technische virtuositeit, reminiscenties naar de klassieken (Ovidius ondermeer) en een goede beheersing van het Latijn, blijft de toon overwegend volks en levensecht, soms zelf ronduit boertig. Het volkse karakter is dan ook een typerend kenmerk van de Vagantenpoëzie.

Ook de *Ysengrimus* voldoet geheel aan die criteria.

Orale en volkse traditie

De auteur van *Ysengrimus* put sterk uit de orale traditie, dat blijkt ondermeer uit het veelvuldig gebruik van zinssneden als 'men zegt' en 'het verhaal gaat'. Uit de volkse traditie stammen de vele spreekwoorden die in het verhaal voorkomen. Er werden zelfs aparte verzamelingen gebundeld met de spreuken uit *Ysengrimus*. Nog vijf handschriften van die bundels zijn bewaard gebleven. In één van die werken wordt, zoals hiervoor al aangehaald, de naam Nivardus vermeld als auteur van de hele *Ysengrimus*.

Enkele voorbeelden van spreekwoorden uit *Ysengrimus* die we ook vandaag nog kennen zijn:

Men mag een gegeven paard niet in de mond kijken

Prijs de dag niet voor het avond is

Men moet het ijzer smeden terwijl het heet is

Beter één vogel in de hand dan acht in de haag

Een ander volks element dat sterk naar voor komt, zijn de vele uitingen van bijgeloof die soms zelfs op het randje zitten met heiligschennis.

Een tijdsdocument over de 12de eeuwse maatschappij

Als parodie op de 12de eeuwse samenleving, observeert Ysengrimus het dagelijkse leven van die periode en levert zo een rijkdom aan gegevens. Ook al schreef de auteur in het Latijn, hij blijkt zeer vertrouwd met de volkse samenleving. Het werk vormt zo een contemporaine (maar nog weinig onderzochte) bron voor gebruiken, gevoeligheden en situaties die de toenmalige mensen bezighielden.

De auteur toont ons bijvoorbeeld dat de Engelsen door de Vlaamse stedelingen als sociaal minderwaardig werden beschouwd. Ze droegen hun haar lang in een paardenstaart, wat als onmannelijk werd gezien en waarmee bijgevolg de spot werd gedreven. De uitdrukking 'zo timide als een Engelsman' wordt in het werk gebruikt. Engeland en Vlaanderen hadden in het midden van de 12de eeuw nauwe banden, zowel politiek als cultureel, maar ook wat betreft handel.

De Ysengrimus leert ons ook iets over de taal van die tijd, hiervoor kwamen al de spreekwoorden aan bod, maar we leren ook dat er geestelijken waren die geen Latijn spraken en slechts deden alsof.

Er komt ook bijzonder veel geweld voor in het verhaal, ook dat is een element dat kan geïnterpreteerd worden als een teken van de tijd. De wolf wordt doorheen het verhaal mishandeld, verminkt, levend gevild en tenslotte vermoord wanneer 66 biggen hem verscheuren. (De getalsymboliek speelt hier ook een rol en verwijst

naar 666, het getal van de duivel). Dat er zoveel geweld voorkomt in *Ysengrimus* is een aanwijzing dat er in de middeleeuwse samenleving heel anders naar geweld werd gekeken dan dat we dat vandaag in West-Europa doen. Openbare terechtstellingen groeiden

uit tot een sociaal gebeuren en werden als een waar spektakel voor het volk opgevoerd. Het lijkt erop dat het leven in de middeleeuwse maatschappij veel fysieker en harder was.

(1) Twee apen kijken toe hoe een man zijn broek afsteekt om zijn behoefte te doen, Raoul Lefèvre, Histoire de Jason, Antwerpen, ca. 1470, Perkament, Frans, 388 x 273 mm, Parijs, Bibliothèque Nationale de France.

Ook het feit dat een fel maatschappijkritisch werk als de *Ysengrimus* (net als ook de Vagantenpoëzie) kon geschreven én verspreid worden in de 12de eeuw zegt iets over de tolerantie die er bestond voor kritische gedachten en meningen.

*(m) Waterspuwer
op de gevel van de
kathedraal van
Freiburg (D),
13de eeuw.*

De *humor* in de *Ysengrimus* is evenmin atypisch voor de tijd. Dat er humor was in de middeleeuwse samenleving blijkt bijvoorbeeld uit de voorstellingen die nog te vinden zijn de kloosters en kerken: blote billen, ondeugende plaaggeesten en karikaturale figuren bevolken koorbanken, kapitelen en andere architecturale elementen van die religieuze gebouwen. Ambachtslieden en kunstenaars van die tijd zochten de grenzen van het aanvaardbare op en de geestelijken gingen daarin mee. De komische, schalkse en soms ronduit brutale figuren komen overal piepen in de architectuur maar bijvoorbeeld ook in de handschriften waar de randversieringen in de marges ook bevolkt worden door dat soort figuren. De veelzeggende term *drolerieën* verwijst naar die ondeugende randversieringen.

(n) Re: 'Man die zijn broek afsteekt',
 koorbanken Onze-Lieve-Vrouwekerk Aarschot, ca. 1515. (Bron:
<https://ernstguelcher.blogspot.com>)

Li: Pater geeft novice een pak voor zijn broek, houten sokkeltje, 19de eeuw,
 collectie Ysengrimus

Of die humoristische voorstellingen bedoeld waren als verstrooiing voor de monniken en gelovigen tijdens de lange sermoenen, of ter illustratie van de doempreken, dan wel om de toehoorders op te vrolijken en hen een glimlach te ontlokken, zeker is dat al die afbeeldingen de zegen moesten krijgen van de kerkelijke gezagsdragers.

Toch was niet iedereen even enthousiast, zo blijkt uit een schrijven van Bernardus van Clairvaux (1090 - 1153) waarin hij zijn afkeuring laat blijken omdat de voorstellingen teveel afleiding zouden veroorzaken.

Hoe dan ook, dat tijdgenoten commentaren schreven over bepaalde praktijken (of als er verbodsbepalingen tegen worden uitgeschreven), dan is dat een sterke aanwijzing dat het gebruik ook daadwerkelijk bestond in die tijd.

Dat humor een algemeen bekend gebruik was in de middeleeuwen blijkt ook uit de *Risus Paschalis* of de *Paaslach*: op Paasochtend werd tijdens de religieuze dienst moppen en grappige verhalen verteld. Officieel was dat met de bedoeling om de overwonnen dood uit te lachen, maar mogelijk was het ook met de bedoeling om stoom af te laten na de lange en strenge periode van vasten voor Pasen. De grappen gingen dan ook vaak over eten, drinken en gulzigheid. De eerder vermelde *Ecbasis Captivi* of *Ontsnapping uit de gevangenis* waarvan zich nog een exemplaar in de Koninklijke Bibliotheek van België bevindt, is een voorbeeld van zo'n verhaal dat verbonden wordt met de *Paaslach*. Uiteindelijk liep het gebruik danig uit de hand dat het verboden werd door Paus Clemens X (1670-76).

De omgekeerde wereld

De *Ysengrimus* draagt ook onmiskenbaar sporen van een ander gangbaar fenomeen uit de periode: de *Omgekeerde Wereld*. Het verhaal is als het ware een illustratie van die wereld waarin de zwaksten sterk zijn en de sterksten zwak. De doorgaans sterke wolf wordt er mishandeld en afgeranseld door allerlei dieren die in de echte wereld zwakker zijn. Het gebruik om op bepaalde tijdstippen in het jaar de maatschappelijke orde om te keren, is eeuwenoud. Al in het oude Babylonïë zijn er sporen van en in de Romeinse tijd komt het terug in de Saturnaliën waarbij in de

voorjaarsperiode de standverschillen opgegeven werden. Ook carnaval is een uitvloeisel van de omkeringsgebruiken uit de middeleeuwen.

(o) Ezelsfeest op een miniatuur uit een veertiende-eeuws handschrift van de Alexanderroman, nu in de Bodleian Library (Oxford).

Ezelsfeesten waren, net als het latere Carnaval, middeleeuwse volksgebruiken waarin de hiërarchie werden omgedraaid. In het kader van die feestelijkheden werd ook een ezelsmis opgedragen.

De omgekeerde wereld is een karakteristiek van het dierenepos waarin dieren handelen als mensen, de rollen worden omgekeerd en de dieren krijgen het bij uitstek menselijke vermogen te spreken.

In de *Ysengrimus* gaat de omkering verder want ook de typische dierenkarakteristiek worden omgekeerd. De wolf wordt door schapen en biggen, die logischerwijze zijn prooien zouden moeten zijn, mishandeld en verslonden. De wolfsmonnik is een typische figuur uit de omgekeerde wereld en symboliseert de geestelijke die zich gedraagt als roofzuchtige wolf in plaats van als goede herder. In plaats van zijn kudde gelovigen bij te staan, tracht hij er zoveel mogelijk munt uit te slaan. Het is een beeld dat al in de Bijbel voorkomt: 'Hoedt u voor valse profeten, mensen die tot u komen in

schaapskleren maar vanbinnen roofzuchtige wolven zijn' , Mattheus 7:15 en Johannes 10: 1-16 zegt 'de goede herder is de wolf'.

Ook tijdens het Kerkelijke Zottenfeest of het *Festus Fatuorum*, werd de bestaande orde helemaal omgegooid en vervangen door een spothiërarchie waarin de lagere geestelijken onder de leiding van een zottenabt het voor het zeggen kregen. Schertsprocessies en spotmissen werden opgevoerd, er werd gedronken, gedanst en gefeest in de kerken. Een populair gebruik tijdens die losbandigheden was dat men verplicht zijn blote achterwerk moest laten zien. Het Zottenfeest werd afgeschaft in de 15de eeuw.

(p) Kinderbisschop, Bamberg, 16de eeuw, *Index omnium festorum et sanctorum secundum ordinem Stephaninae ecclesiae Bambergae annuatim dies demonstrans* - Staatsbibliothek Bamberg HV.Msc.476.

Vandaag spreken we nog altijd over de dag van de Onnozele Kinderen. In veel steden werd op 28 december een kinderbisschop

of ezelsbisschop verkozen, de *Epsicopus purrorum*. De kinderen van de stad namen dan de plaats in van de geestelijken. Het feest werd door Innocentius IV (1195 - 1254) verboden maar toch bleef in veel steden het feest gevierd worden. Bijna in alle Vlaamse steden zijn

rekeningen gevonden waaruit blijkt dat er geld werd uitgetrokken om dit kinderfeest te financieren. Brussel lijkt een uitzondering, daar is een rekening gevonden die erop wijst dat er wachten betaald werden om op 28 december de meute buiten te houden.

De wolf Ysengrimus

Het is duidelijk dat de Ysengrimus heel wat eigentijdse achtergronden heeft en invloeden heeft ondergaan van wat er in die tijd leefde. Maar er valt nog meer te zeggen over het hoofdpersonage, de wolf Ysengrimus.

Het hele epos is het verhaal van de ondergang van een personage dat onmiskenbaar naïef en dom is en die het inzicht en de competentie mist om een situatie in te schatten, waardoor hij telkens in de val gelokt wordt. Slechts in een van de twaalf avonturen komt hij er als overwinnaar uit. Het is voor de lezer duidelijk dat hij wel probeert maar het duidelijk niet kan, terwijl Ysengrimus daar zelf helemaal anders over denkt en denkt dat hij bijzonder intelligent is. Mogelijk heeft de auteur het verhaal opgevat als parodie op de populaire ridderroman waarin de held stoer, sterk en onoverwinnelijk is.

Zijn tegenstander de vos daarentegen, is listig en sluw en is degene die de ondergang van de wolf bewerkstelligt. Hij slaat zijn slag door de zwaktes van zijn tegenstander uit te buiten.

(q) Scène uit
Jacquemart
Gielée, *Renart
le nouvel*, ca.
1300,
Bibliothèque
National de
France, Parijs,
Ms fr. 1581f.
6v.

De vroege Latijnse versie van het werk draagt de titel *Ysengrimus*, maar de afgeleide werken verwijzen naar de vos Reynaert in hun titel. Het Franse dierenepos van omstreeks 1170 kreeg al de naam *Roman de Renard* en ook latere afgeleiden hebben Reynaert als hoofdfiguur terwijl ze allemaal duidelijk hun inspiratie halen bij de *Ysengrimus*. Mensen houden nu eenmaal meer van winnaars om zich mee te identificeren. Reynaert komt op een slimme en sluwe manier met alles weg terwijl *Ysengrimus* ten onder gaat.

Een alternatieve lezing

Maar mijn inziens is er nog een ander mogelijke lezing van het werk. De gebruikelijke lezing dat het om een scherpe sociale satire gaat, verpakt in sarcastische humor die soms op het macabere af is, valt niet te negeren.

Bijzonder interessant is echter ook de interpretatie dat de Ysengrimus als een soort middeleeuwse Tom & Jerry kan gezien worden in die zin dat hij op een komische manier zijn boodschap overbrengt terwijl het hoofdpersonage doorheen het verhaal nooit blijvende schade oploopt. Ook al moet Ysengrimus telkens het onderspit delven, toch duikt hij in elke volgende scene als herboren terug op, klaar voor een volgend pak rammel. Ysengrimus heeft helemaal niet dat dreigende dat je van een wolfsmonnik (of zelfs antichrist waarmee hij zou kunnen geïdentificeerd worden) zou verwachten. Hij is veeleer een onbeholpen en in feite tragische figuur. Van zijn naïviteit wordt door de vos gretig misbruik gemaakt en de wolf is niet slim genoeg om weerstand te bieden. Door zijn gebrek aan inzicht, maakt Ysengrimus het de vos zo gemakkelijk dat het aanvoelt alsof hij een al te gemakkelijk slachtoffer is, waardoor de lezer het als oneerlijk ervaart en misschien zelfs de neiging heeft om Ysengrimus in bescherming te nemen.

Het was waarschijnlijk niet de bedoeling van de auteur om dat aspect in zijn werk op te nemen, er is ook slechts 1 onderzoeker die de Ysengrimus op die manier interpreteert (maar er wordt weleens gezegd dat elke lezing een nieuw boek oplevert).

(r) De grote kater Tom moet telkens het onderspit delven tegenover de slimme vindingrijke muis Jerry, toch komt

Tom in elke volgend verhaal als herboren terug en zet zijn muizenjacht verder.

Tot slot

Het valt niet te negeren dat de auteur een bespottelijke versie van een wolfmonnik neerzet in zijn werk, het enige wat enigszins als positief ten aanzien van Ysengrimus zou kunnen gezien worden, is het feit dat het werk de naam van het hoofdpersonage heeft gekregen.

De wolf denkt voortdurend aan zijn maag maar vindt uiteindelijk de dood door een dier, het varken, dat zo mogelijk nog vraatzuchtiger is dan hijzelf. Ook dat is geen toeval, varkens liepen in de middeleeuwen vrij rond in de straten. Uit processtukken blijkt dat er zelfs processen gevoerd werden en veroordelingen uitgesproken tegen varkens omdat ze kinderen zouden hebben aangevallen en gedood.

De Latijnse Ysengrimus kan zeker gezien worden als een ondergewaardeerd stukje literaire geschiedenis. Hoewel een aantal aspecten van de Ysengrimus kunnen verklaard en geduid worden,

hangt er nog steeds een waas van mysterie rond het verhaal. Dat het epos waarschijnlijk nooit al zijn geheimen zal prijsgeven, maakt het nu net zo interessant.

Dat is ook het gevoel dat de verzamelaar of liefhebber van oude en antieke objecten herkent. De voorwerpen hebben iets ongrijpbaars, maar tegelijk heb je het gevoel dat je door het object het verleden kan aanraken.

Hierin zit nu precies het raakpunt tussen mijn fascinatie voor de Latijnse Ysengrimus en mijn passie voor historische objecten. En ik ben niet de enige met een fascinatie voor Ysengrimus: Louis Paul Boon liet de wolf niet alleen optreden in zijn werk *Wapenbroeders*, maar gaf zijn villa in Erembodegem de naam *Ysengrimus*. Ik ben dus in goed gezelschap met de keuze voor Ysengrimus als de naam voor de zaak waarin ik mijn passie kwijt kan.

Bibliografie

De Moor, W.A.M., *Van Isengrimus tot Wapenbroeders: een ware speurtocht*, Tsjip, Letteren, Jaargang 8, 1998, p 49.

Putter, A., van Houts, E., Levelt, S., & Arbabzadah, M. (2018).

Ysengrimus en Reynard the Fox: Engels-Nederlandse contacten alscontext voor de Reynaerttraditie. Tiecelijn, 11 (31), 65-81.

<http://www.reynaertgenootschap.be/node/413>

Nieuwenhuis, Mark (vert.), *Ysengrimus. Middeleeuws satirisch dierenepos over de gulzige Isengrim en zijn vete met Reinaert de vos*, Amsterdam, 1997.

Vandenbroucke, Layos, *Het epische in de Ysengrimus van Nivardus*, Masterproef, UGent, 2008-2009.

Van Heugten, Wim, *De Wolf in de Lage Landen. Een historisch overzicht*, Utrecht 2023.

Van Oostrom Frits, *De Reynaert. Leven met een middeleeuws meesterwerk*, Amsterdam 2023.

Verbaal Wim, *Wolven op Blandijn. Gentse kanttekeningen bij de Ysengrimus*, UGent, ([Open journals.ugent.be](http://open.journals.ugent.be))

Illustratieverantwoording

- (a) Henri de Ferrière, *Livre du roi Modus et la reine Ratio*, 14de eeuw, Koninklijke Bibliotheek van België, Brussel. (Bron: Wim van Heugten, *De Wolf in de Lage Landen*, 2023, p 180).
- (b) Walters Museum, Baltimore, USA, Manuscript W.102, fol. 78r, compilatiemanuscript
- (c) Reynarddus en Ysengrimus, Renard le Nouvel, Jacquemart Giélée, ca 1300, Bibliothèque Nationale de France (Bron: <https://www.alamyimages.fr/reynardus-et-ysengrimus-miniature-de-renart-le-nouvel-par-jacquemart-gi-xe9-l-xe9-e-c-1300-trouve-dans-la-collection-de-la-bibliotheque-et-xe8-que-nationale-de-france-image535127907.html>)
- (d) Avianus- Der Fuchs und der Hund. Lat. Hs, 10. Jahrhundert, Pergament. Bibliothèque nationale de France, Paris (BNF), Ms n. a. lat. 1332 f. 39 (Bron: Wikipedia)
- (e) Gekroonde vos op het rad van fortuin, koning leeuw is de onderliggende partij (Bron: Van Oostrom Frits, *De Reynaert. Leven met een middeleeuws meesterwerk*, Amsterdam 2023, p 318.)
- (f) Handschrift van Ysengrimus uit de 13de eeuw, bewaard in de universiteitsbibliotheek van Luik. (*Ysengrimus*, Université de Liège, Bibliothèque, Manuscrit 160)
- (g) Sint Veerlekerk in Gent na de heropbouw in 1581 in een 19de eeuwse aquareltekening naar gravures van Antonius Sanders, *Flandria Illustrata*, 1641-1644. (Bron: Driemaandelijkse

nieuwsbrief van de vriendenkring van het Stadsarchief gent, Jaargang 17, n° 1, Januari 2017.)

- (h) Getijdenboek, Maasland, 1310 – 1320, Perkament, 95 x 70 mm, Londen, British Library (Bron: kunst-lezingen.nl)
- (i) De zeven vrij kunsten met in het midden filosofie door Herrad von Landsberg rond 1180 (19de eeuwse kopie naar het later in een brand vernielde origineel) (Bron: Wikipedia)
- (j) Ysengrimus en Reynaert, Missaal van Amiens, 78 D 40, Bibliotheek, Den Haag (Bron: Nieuwenhuis, Mark (vert.), *Ysengrimus. Middeleeuws satirisch dierenepos over de gulzige Isengrim en zijn vete met Reinaert de vos*, Amsterdam, 1997).
- (k) Muzikant bespeelt de citole, Macclesfield Psalter of East Anglia, ca. 1330
- (l) Raoul Lefèvre, Histoire de Jason, Antwerpen, ca. 1470, Perkament, Frans, 388 x 273 mm, Parijs, Bibliothèque Nationale de France (Bron: kunst-lezingen.nl)
- (m) Waterspuwer op de gevel van de kathedraal van Freiburg (D), 13de eeuw. (Bron: reddit)
- (n)(n) Re: 'Man die zijn broek afsteekt', koorbanken Onze-Lieve-Vrouwkerk Aarschot, ca. 1515. (Bron: <https://ernstguelcher.blogspot.com>). Li: Pater geeft novice een pak voor zijn broek, houten sokkeltje, 19de eeuw, collectie Ysengrimus (Bron: Eigen collectie Ysengrimus)
- (o) Ezelsfeest op een miniatuur uit een veertiende-eeuws handschrift van de Alexanderroman, nu in de Bodleian Library (Oxford). (Bron: <https://sargasso.nl/goed-volk-narrenfeesten-en-ezelsmissen/>)
- (p) Kinderbisschop, Bamberg, 16de eeuw, Index omnium festorum et sanctorum secundum ordinem Stephaninae ecclesiae

Bambergae annuatim dies demonstrans - Staatsbibliothek
Bamberg HV.Msc.476. (bron: Wikipedia)

(q) Scène uit Jacquemart Gielée, *Renart le nouvel*, ca. 1300,
Bibliothèque National de France, Parijs, Ms fr. 1581f. 6v (Bron:
gallica.bnf.fr)

(r) Tom en Jerry, Cartoons